Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २२२ / घ

Title नक्षत्रमाला व्याख्या "लक्ष्मी विलासः"

Author शिवराम त्रिपाठी

Extent [illegible] पत्र Age

Subject काव्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नक्षत्रमालाव्याख्या
लक्ष्मीविलासाख्या

२२२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रीगणेशाय नमः ॥ गजत्रयप्रमाणीनां मुनित्रयपरिष्कृतां मु ॥ ज्ञात्वा वीणा हृद्विद्यां च चिंत
मामीष्टसिद्धये १ विघ्नविघातनाय इष्टदेवतानमस्कृत्य शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति ॥ देवेति ॥ धर स्वपर्वत
स्यात्मजातस्याः रम्यगुरुवाः श्रिंः समम् दो मकरंदस्तस्य दोलं वोम्यमः ॥ उदार कीर्तिः ॥ शोभा
त्र्यस्य संयोगेन विशेषशोभः ॥ शोषस्य भूषणत्वादिति भावः ॥ एतादृशो देवः शिवः सः प्रसिद्धो रा
मो केयद्वे स्वापक्षेधरायाः ॥ आत्मजाभीतारोपारोपो लक्ष्मणाः ॥ विशेषणोक्तौ स्यात्तत्त्वतान्त ॥
पालंकाराः ॥ वाच्यभेदेन भिन्नापदपुनरुक्तावदाभासः ॥ क्लिष्टाः किरणाः शोभितेति लक्षणान्त ॥
वृत्त्यनुप्रासः ॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः ॥ छेकवृत्तिगतो द्विधा सोनेकस्य सकृत्पूर्व एकस्याप्यसकृत्परः इति
लक्षणानां यमकालंकारः ॥ अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः यमकं पादतद्भागवृत्ति तद्या
त्यनेकतामिति लक्षणान्त ॥ संभोगशृंगारः ॥ अनुकूलो निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शनस्प
र्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितावितिलक्षणान्तः ॥ अनुकूलो नायकः ॥ अनुकूलत्वेन नायिका इति
दशाहरूपकानां ॥ उपजातिवृत्तं ॥ अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः इति तल्लक्ष
णात् १ गोत्रस्खलने नमानवतीं प्रसादयति गोत्रेति ॥ हे मानिनि गोत्रस्खलने गोत्रे नाम मम स्खल
नेच्यवने मे मम एकेवलांगांनि जानीहि ॥ ननु गोत्रस्खलनं त्वदुक्तिः मयाश्रांसा तत्त्वान्यमग्रहणात्तं न
त्वहमिति शां नस्यामा सक्ते शिस्यपित्वदुक्ते देवे नत्र कथमाणमुरशीकर्तव्यं तत्राह्या स्थान तः ॥ विपिशा

रम० १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न॰प्रा॰टी॰ दाख्यानात्कथनाद्विशेषस्येष्टस्य प्रतिपत्तिर्बोधः । किमत्र मानं तत्रोपदिशत्याह - पाणिनीपदं वापथ्या
२ पाणिनीयेन स्तोकरूपा । स्वे एवं हि तत्रोक्तिः लक्षणैरुपमात्रयोर्भीकारस्येकोपादानेनोपि गणय हृतो
प्रसंदेहस्तत्राह । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणं । व्याख्यानादपि शुक्लतादिविशे
षस्यान्यतरार्थस्य प्रतिपत्तिर्निश्चयः । हि यतः संदेहा ... मतुतृष्णायकेन । करणादिदिव्येवेचप
देशकारणगण प्रत्याहारः इणानुसर्वत्र परेण । पदस्त्र परिभाषेंदुशेखरे दूषणं तदस्मत्कृते विद्या वि
लासिद्ध्दृष्टव्यं । अत्र श्लेषालंकारः ॥ श्लोकः सएकशतोके किंनु पत्रानेकार्थता-वेदितिलक्षणानां ।
अत्र प्रमाणालंकारो बुधाद्प्रमाणालंकारः श्लोनीष्टलोपमा । साधर्म्यमुपमाभेदे इत्यादिलक्षणमाश्रयमा ग्र
मात्रौ साधर्म्यचिह्नं भवेद्वा कोऽसमासे न हि तेनोपमेति लक्षणं तु । काव्यादर्शे तु दण्डिनेयं धर्मोपमेति व्यवहृता ।
इति धर्मोपमासाक्षात्तुल्यधर्मनिदर्शनात् । मानवत्पत्र नापि का । मानस्थानेऽङ्गापिजस्पः । पत्युः न्यधिया मां
गोदृष्टेयानुमिमेश्रुते ईर्ष्याभिमानो भवेत्स्त्रीणां तत्र लघुमिति हि द्विधेति स्मरतो हारः । मध्यमध्यमः मानो लघु
र्मध्यमस्य गुरुरुत्तमस्येति त्रिधा भवेत् । अत्र पत्नीदर्शनोत्सो गोत्रस्खलनजन्यत्वाच्च मध्यमत्वं गजानित ।
क्रमेण त्रिविधो भवेदिति सपत्नी तत्रैवापथ्यार्थान्वंदः । त्रिंशिंशाके भूपादो दलयोराद्ये भूद्रूपते पत्ताः । राम॰
पथ्येति नामतस्ताः प्रकीर्तितं नागराजेनेति लक्षणात् । रत्नाम्रसंभोगदुःखितां प्रति संभुक्तस्त्रेव्य १
वाहानो ह्रेलि । श्रोष्ठेन्द्रुणोऽधरस्यानजत्वमित्यां रूपं नामपत्नीमिवमाश्रवेहि । अनेनसखिएकदे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शोविहतेः। विकारात्मा कोविभिन्नत्वमुपैतिग्रोतिनहिछिन्नपुच्छेष्यनिमार्जारः व्यवहारोलोकेलो
कस्यायसिद्धेर्यमितिआकरशोष्णुःगंरइर्यत्नापकसिद्धामिप्राग्दीव्यतोणितिसूत्रेभाष्येदीव्यतिशब्दे
कदेशदीव्यच्छब्दोऽनुकरणमिदमिस्तुत्काकिमर्थविहतनिर्देशः। एतद्वक्तापपद्याचार्यमिनशे
षापरिभाषाएकदेशविकृतमनन्यवदिति। तेननिर्जरशब्दे जरसादेशः प्राप्नोति अत्रसमपिदृष्टांविधा
विलासेदृष्टं। काव्यलिंगमलंकारः। समनीयसार्थस्यकाव्यलिंगसमर्थनमितिलक्षणात् ३ पू
र्वेरर्ध्यमानेऽनुनीतापुनः अग्रायमानिनीप्रस्ताहा। अनुनीतेति। यापूर्वमनुनीतापुनः शेषंभेजेऽत्र
त्रेशेषेतिलोपेकृतेढ्लोपइतिदीर्घः। नामाहनायकः। एकस्मिन्गतौ एकंलक्षणांसहदेवाः एकदाश्रमे
वगवर्त्तते पुनः कोपेनपोस्पइतिभावः। अग्रायमानिनीयं लक्षेलक्षणां सहदेवप्रवर्त्ततेऽत्रतत्राप
कंसमः सुरीतिसूत्रेसमोवालोपमेकइतिभाष्येण लोपस्याविहितस्यकरणात्वात्मकारलोपे एकस
कारकेपुनस्तत्रसकारद्वित्वेद्विसकारकेतत्रैवपुनः सकारद्वित्वेत्रिसकारकरूपसिद्धौकिंसूत्रेणेति त
देतन्नाप्यकं। प्रत्नंनुमुधुपास्यरत्नात्रयधकारद्वित्वेपुनर्धकारद्वित्वे [illegible]नं। युग्मविपुलाचवृन्दः।। य
स्यांलः समप्रोयुग्मेस्यायुग्मविपुलेतिलक्षणात् ४ सक्थ्युपभोगेनस्याशंकानापिकार्षेणामुरभेन्याय्यं
मनसिनिधायदाक्षीधृष्टस्पर्शेवनेयोजयामासेतिवर्णयति। मुरभेति। मुरभेत्रधानेकार्यस्यविधेयतया
विज्ञानादृष्टांक्षीधृष्टस्पर्शगात्रस्यसेवनेतियोजयामासासातयोः इतिज्ञात्वाचुकोपसहोपावभूतापर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न·मा·टी· कोपान्यसंभोगदुःखितानायिका। नन्वेवमपि मह्यद्रुतन्नर्थद्रुमाद् इत्यत्रान्य हतदसात्वापत्तिरित्याह।
गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः। गुणादागतो भागः यथा गौशाद् स्वजाद्याद्युगुणानिमित्तो
२ ऽर्थो वाहीकः। अप्रसिद्धस्य संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव तद्धर्मा तन्मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम
इत्यर्थः। गौणत्वस्यैतत्प्रतिबन्धः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेणाप्रवर्तते। एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणत्वात् लाक्षणिक
त्वं च गौणत्वं। तेन द्वियन्त्रयाणामित्यादौ त्र्यादेर्नामत्वमेवान्तत्रत्रिंशद्धार्थस्येन। विशेषणत्वेपि उ
क्तरूपगौणत्वाभावात्। अत्र येनुपरिभेवियी व्यत्ययस्तत्र ढत्वमाहत्येकियमाणा। धीः व्यमित्यत्रां गत्र
हणादर्थवत्परिभाषाः। निस्तन्मूलत्वात्। मित्रदमित्यादुः पदासीनापिकायाः णत्वं नं करोति। यदा
गमादिति। यस्त्सकाशादागमो येषां ते यदागमाः। तस्य तत्सकाशादागमत्तद्गुणीभूताश्च गभूतास्त
द्ग्रहणेन गृह्यन्ते। अत एव धावद्भावः। न च यत्काः मारूसादस्मेरतात्तत्रप्रतिपादयतीत्यादौ दारूपस्य
विधीयमानाद्युत्तराद्वाये संपदात इत्यादाय दागमात्तद्गुणीभूतात्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते। यमुद्दिश्यागमो
विहितः तत्तद्गुणीभूतः। धात्वोर्भावदवपवत्वेत्येन बोधितो। तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेणातद्बोधके न पादे
न गृह्यन्ते बोध्यं तदित्यर्थः। तत्रतद्गुणीभूतादिसंशो बीजकथनं लोकेपि देवदत्तस्यांगाश्चिन्ने तहिन्नि राम·
ए स्मे वदे वदत ग्रहणं दृश्यते। यमुद्दिश्य विहितइत्युक्तेः प्रतिपादयतीत्यादौ नदादित्यस्य प्रत्यागमे न मु
ग्विधानसामर्थ्यादेवाऽनित्य। अन्यथाप च मानइत्यादावकारस्य मुखानयापरिभाषयाविशिष्टस्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्णो दीर्घेत हेतुर्यथा मेघानां नदीयेऽस्मादोषणादिकं नाम हारेस्यादाचान को एषालइति नर्द्दरनां त
वर्णयति । मृष्टाधरेति युग्मेन कांतः मृष्टोऽधरो लुक्को यस्याः अधरपानादित्यर्थः । अनंजने अ
क्षिणी यस्य चुंबनात् । चूडू शीर्हो सकृष्यवक्षणोः स्तनागात् पुज्जितिष च विधेयत्वाभावाद विमृष्टविधेयता
शादोषाभावः । यत्रावल्या यत्र रचनायाः शोभेत शोभा यस्य पत्ररचनाच्युतिस्तु विपरीतसुरतेस्वे
दोद्गमादित्यर्थः । आसेचनकं तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यंतो यस्य दर्शनादित्यमरः । कांताक्रंतनाविपीपस्य
दरं दृष्ट्वा प्रसाधनो घनाधिकं प्रसादात् । करभोपमोरु रूपमाः तत्संबोधनं । करस्य करभोपहितिस्त्यम
रः । ऊरुस्तत्र पदादोपमेयं इति ऊरु रुनुपमाशाट्टेन अवधानात् एतेन धात्रीकरभ्याकरभोपमोरुरिति का
लिदासप्रयोगो विमाख्यातः । हे सुंदरि अंगकार्यं अंगानां कार्यं प्रसाधने हते पुनरंगकार्यप्रसाधनं नास्ति
अंगस्य कार्यं हते पुनः अंगस्य कार्यं न भवति । यथा नेत्रे वसुंदरीनत्र संबुद्धौ अंगवार्थनं द्योर्हि स्वइति हस्ते हस्त
ते हस्त्वस्य गुणाइति गुणो न भवति । न चात्र लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषयाविर्वाहः । हे चित्रगोऽग्रमि
त्यनेन विरोधापत्तेः । अत्र तेप्रसाधनार्थं परिश्रमो दृष्टो वानतु रतांते प्रसाधनवर्णनं नक विसंप्रदायइ
ति चेत्र । यां नेमन्मथसंगरे रणात् तांसत्काऽऽमानन्वतो वाम्याज्जघनस्यपीनकुच यो र्हारंभ्रुते: कुंडकम्रु ।। गम०
विंनोष्टस्य वीटिकामुनयनापाणापोरशान्तकरो । आह्लां विनिकेशपाशान्निचयेयु क्लोडितिं वंध
क्रमः । इति दर्शनात् । यत्र नत्वबोधिम्मांद्यस्य विधानसामर्थ्याद्रुहीनप्रवर्त्तते । अन्यथात्रं वार्थन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न.मा.टी. योर्ग्रहणाद् इति ब्रूयात तन्न । ह्रस्वग्रहणाग्रहणो इकः परिभाषोपस्थितेः अंगार्थे दोषः । अर्धसंख्यार्थ
ग्रहणात् सामर्थ्यात् न तत्रास्ति विग्रहतिरिति चेन्न । उभयत्र सामर्थ्यकल्पनापेक्षयाऽसामार्थ्य
२ याः परिभाषयानिर्दो ह्रस्वस्य गुणमत्तात् न तत्रैवाप्येतुह न ते ह्रस्वे पर ग्रहणाद् इष्टत्वात् ह्रस्वार्थानां द्रुतो
नदीह्रस्वयोर्ग्रहणाद् इत्येव ब्रूयात् तदपि न जसि चेति सूत्रे एकदेशानुवृत्तिर्वा स्यात् अपत्तेः । अस्याः परि
भाषायां ज्ञापकं न्याजनो जैतिजादेशविधानं जसः आदेशे कृते जानातीत्वत्राजो दीर्घोपजोतिज्ञाप
ते इत्यादौ अत्र ह्रस्वौ इति दीर्घ इष्ट इति चेत् किं दीर्घविधानेन नात्र पोर्घ्ववीति निर्देशाद् इत्येषा परिभाषा
। समासे समार्थो धर्मस्तु सोपमाके यादृशी त्वियं वस्तुरूपमेति व्यवहारा इति प्रतीयमानेकधर्मा वस्तुप
मेवमेति लक्षणान्तराक्रमेणात्र धरं चैव नायुत्कर्षदर्शनात् न्यायात् लंकारा । उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इ
त्यभिधीयते इति तल्लक्षणात् । कश्चनमानिनी ह्रूतीनि एकतेति संनियोगशिष्टन्यायेनानिवृत्तिरि
ति । संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति सन्नियोगशिष्टन्यायः । न त्वसंनियोगे नत्रा
गतात्वं न तस्याः निवृत्तौ त्वं कथं न निवर्तते द्वयोर्मानोद्वये इत्याः तदनिसत्वं उत्तरमाने उपं चेंद्राणो
देवताऽस्य पं चेंद्र इत्यादौ द्विगोर्लुगनपत्ये लो लुकि लुकि लुकृत द्धिते ति स्त्री प्रत्ययलुकि आनुकः अव राम.
रणापत्तिरित्यत आह सन्नियोगविशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः एकार्थी भावाद् इत्यत्र विल्वका २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दिम्परूपस्य लुगिति सूत्रे स्यपश्च यहणं ज्ञापकं न तद्विशेषमात्रस्य लुगादेशनद्वारा कुक्कोऽन्निहृति
पीयाम्स्यादित्यर्थः सन्तकुगागमानडाद्यन्तगीशाः विल्वादयः एव तत्र निर्दिष्टा विल्वकादिग्रहणेन।
सम्प्रत्यायार्थं च शाहृधोज्ञेन विधेयपणोरेककालिकंत्वेकदेशत्वनियमाय मायद्विषष्ठीयं।।तस्य विष
वदिस्मन्ने नपुंवत्वविधानमेनदभिस्मत्वज्ञापनार्थं त्रम्यधारणीयती सादोष्टिलोपेन्नेवडीपनिहृत्तौ
निशोगाशिष्टपरिभाषयानस्मापिनिवृत्तौ पुंवत्वमानात्वप्रकल्पात्। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति ज्ञापक
सिद्धेयमनित्येति वाक्यत्र परिभाषेद्वयोरेवरेवरेयदूषणं नहि धाविलाहेसुरमस्दूनीनायकं मत्स्य
यं स्वाहा।कारोदिति।कारोः शिल्मिनः।हृयाघेस्त्वगांर्शस्वलत्कंपृत्न्धेताकोत्तियस्पनादशस्यश
मेः स्वङ्इतिसूत्रेगारवः अत्र सतिग्रुत्वतो त्वस्मेनादेशःस्यात्।इतिहेतोरग्रुत्वतिपक्षोपिउगादयो
ग्रुत्वन्ताः ग्रुत्वन्ताश्च कुत्रचित्तशिल्पादिविषये रस्ते तेऽग्रुत्वतित्तन तत्त्वमुणादिवदसि।अग्रुत्वन्तो
रस्तइत्यत्रे शेरीतिलोपेढलोपइति दीर्घः।।यथासंख्यालंकारः।।यथासंख्यं नामेतो वक्रमिकाणाससमन्व
यइति न लक्षणानां नहि तेऽर्थास्तु तो यथा १० निर्दिश्यमानस्मेति।हेतुनः सुनाक्षिकयतः निर्दिश्यमा
नस्यादेशाः स्युःसर्वत्रिति अतः प्रसादेयास्मनिराकरणास्मा।प्रस्तादेशो नित्यकृन्निर्दिष्टस्मरः।पत्रं हेव
नइतिकाप्तस्तेनस्मन स्यत्रपदत्रितिसूत्रे निर्दिश्यमानस्मनापिकाशाहृस्यनस्मादेशानतुयदा गाक्षि
काइतिशानः सुनाक्षिकाशाहृस्मनस्मादेशाःपदाससमांसांनविधेःनिस्यत्वेनच्वनाक्षिकायारस्तजमावेस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न·मा·टी· त्रिपो गशिष्टस्यापप्राप्तिमत्सत्वे ग्रहणं तस्त्वेस्यान्नमदिशः। नन्वेयमुद्दश्यादिमादौतुदृश्याःस्तंभो
रिति सर्वस्य वर्णस्यापत्तिरतस्त्राहानिर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति। षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रमावर्त्त
४ मानत्वद्वितीयस्यायमर्थः षष्ठ्यंतं निर्दिश्यमानमुत्सार्यमाणात्मजातीयमेव निर्दिश्यमानाव
वरूपमेव नास्थाने न स्थान्यनिरूपितसंबंधेनप्रयुक्तेन प्रतीयमानमित्यर्थः स्तेमेदंक्षिद्धं। अत्र सं
दृष्टांतं विद्याविलासे दृष्टव्यम्॥११ नायिकायामानवीजमाहउगायाचेरादेशा ग्रामानांङ·मुरा
दीनां मनिरत्यन्तो मनोहरा। ते आगमस्यागतस्याऽनित्यत्वान्मनोहा अत तत्रिसर्गं अप्यर्था यथा
उत्तादयो बहुलमित्यत्र उ·मु ङागमोऽनित्यत्वान्नैवं तत्रागमो ऽधिकः। आगमशास्त्रमनित्यमि
ति परिभाषा एवं दुनोद्धारो ऽपि विद्याविलासे द्रष्टव्यः॥१२ वैष्णवाद्याणायपति। अर्थवदिति। अर्थवतः प्र
स्यग्रहणे ऽनर्थकस्याप्यर्थग्रहणं ततः परिग्रहो नास्तीति नेहितेः सरूपधनिनोर्मध्ये वेषाधनिनोग्रह
णं करोतीत्यर्थवत्तादिति भावः। ननु प्रोढनानित्यत्र ग्राह्यौदेति दृष्टिः स्यादतत्राह अर्थवतग्र
हणे नानर्थकस्य। पिपाहुरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य विशेषणतत्वयान्वयसंभवे सोऽनेमानामगोऽ
स्यामूलं व्रश्चेति सूत्रे राजेः श्यक्रुधा जिग्रहणात्रत्याहृतापकम्॥१३ काचनदूतीनायकस्य सभी
पेगतानायकस्य गोत्रस्खलनं ज्ञातेन दनुकरांगानास्तनापिकायाः समीपेगतयाक्षतं मम्प्रसंग राम·
वर्णयति। गोत्रेति। गोत्रस्खलनस्य दूसयेनायकत्वतस्य गोत्रस्य गोत्रस्खलनस्याद्रहतावनुक ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रणोक्तारणो चक्षुशीघस्माः नयाकोपान्तो चक्षुबारस्सार्थः। दृशादूतीत्रास्यात्राशायमाह
।अनुकरणां ग्रहणमिति वद्धचनीति। पपानायकोपरिकोपः तथामप्यविशास्त्रत्राप्तः। नन्वशिषद्
स्यादोऽयद्रु-कथमनेनत्राह। ग्रहणमिति वरानुकरणंभवति। क्षियइतियद्रु-निर्देशोऽस्याः ज्ञापकत्वं
तैवप्राप्ति ये दृष्टमनिर्वचनं विभक्तिरणाद्भिस्याचेयांउपमीति सूः १४ नायकोदूतीमुख्योन
त्रैस्वत्वस्यवशोन्मानिनीप्रस्याह। नास्तीति संज्ञामतद्विधौ प्रत्ययग्रहणोशपदस्यग्रहणेन दंत
ग्रहणं तस्यपराधिनांतेनाघात्तस्यग्रहणं नास्तिहियस्मात्। संज्ञास्याश्चैतन्नाममहत्त्वादोषस्यार्थ
स्वच्छना। अन्यथाधीनगणपदत्वान्नविर्भावस्य तस्मुक्तं नेनाथो द्वयोक्तमुहितित्रिषमहः। तस्माद
पराधमनतिक्रम्यपथापराधं स्वहंदंडेयायध्यतेनेवाक्तव्यथायादशापथायाघपनेयत्तमध्यमइ
ति। मानोलत्वलघुमध्यमध्यगुरुश्चेतित्रिधाभवेत्। अपराधीदर्शनोस्याःगोत्रस्वलनेन तथाअप
परत्रीसंमोस्यः क्रमेणात्रिविधोभवेदिति रसारत्नहारः। नन्वेवंतत्रसमंपोघरस्याद्भिनात्रवंताद्रेः सं
गत्स्यादत्राह। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणोदंतग्रहणं नास्ति सुप्तिङं तमित्यंतग्रहणात्मस्याः ज्ञापक
मागीति सूः १५ पुनस्त्वामाह। अनुदानेति। हेप्रवतित्र्यनुदानममहृदित्वं लक्ष्मीत्वंपत्रनादशत्वान्
मयितन्त्वातन्मात्मानेस्वस्मेव दंस्यानमेनिस्संभिवोधनानीहि। लक्ष्मपंचसेमंमुद्धपेत्तिपदस्मास्मिरति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तेऽर्थः। हि निर्गतः सविता चंद्रोऽत्र उदयति निर्गतप्रीवंतथा न। उद्गतो दातमहतो दिशि विस्पष्ट
न॰ मा॰ टी॰ काशः। अनुदातेत्व लक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिङो ङित्करणात्ज्ञापकात् तेनैन प्रहते उदयति
५ इत्यत्रात्मनेपदं न। अत्र स्मरिभावेदुत्तो वेदुष्पतो द्वादशो विद्याविलासे स्फुटः। कामलिंगमलंकारः
।काव्यलिंगं हेतोर्वाक्यपदार्थतेति तल्लक्षणात्। पारिकरालंकारो वा। अलंकारः परिकरः साभिप्राये
विशेषणे इति लक्षणात्॥३१॥ गीतिछंदः॥ १६ संवेति। सर्वश्चो द्वंद्वश्चार्थे द्वंद्वइति विहितः समास
स्तस्मेव द्वावप्यस्मिन्नेव विकल्पितः। सर्वद्वंद्वो विभाषैकवद्भवति। द्वंद्वसामान्येन स्वमिथुनप्राणं प
रिहरति। मां विहाय परत्व लोके स्पर्धाः स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वमित्यमरः। कापि के मंगवितासर्वा प्रसाहा घटं
घटौ। इत्यादिक्षिप्य इत्याहास्तर्वद्वंद्वो विभाषैकवद्भवति। द्वंद्वस्य गणनीयादि प्रकारणात् विषयः सम
वौ द्वंद्वद्वंद्व इत्यर्थः। चार्थे द्वंद्व इति सूत्रेण समाहारेतरेतरयोगयोर्विशेषेण द्वंद्वविधानात्समाहारेद्वय
मापरि संख्यालंकारोऽत्र। परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणमिति तल्लक्षणात्॥२०॥ तुल्य
इति॥ व्यपसि रूपं च तुल्ये समिति प्रमसपत्नाश्वापत्यमनोपन्यापि निमज्जाति तत्कारणं ब्रूहि। इति ना
पिकाप्रश्नः। गुणाः दाक्षिण्यादयः भेवकाः व्यावर्तकाः उत्कर्षजनकाः स्पर्धाः। इति सख्या उत्तरम्। हे रा॰ म॰
त्वलंकारोऽत्राहेतोर्हि गुणमानाशाद्वर्णनं हेतुरुच्यते इति लक्षणात्॥१८॥ प्रेमगर्वितामानमाजो दूषयति ५
के चित्स्त्र तमपि प्रेमकार्यशास्त्रव्रतनिवर्तयंति। ते भ्यः ॥१९॥ वपूज्याः प्रेयाणौ वनकुर्वन्ति। अहतन्मूह।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नाति। नीचा इति हृदोर्मध्ये अन्तःकरणमूर्हाति श्रेष्ठं प्रक्षालनाद्धि यं कस्मद्दूरादस्पर्शेन वर्तमिति निम्ना
यात् १९ दूत्युपभोगकामः कश्चन नितान्तं यन्तीं दूतीं प्रत्याह। हे सखि। हे विधूपमानने नानसाः सः मन्नि
या तल्लक्षणः विधिः अधुना मया न मन्ये तेत्वकर्णानुजं किं धुनोपि। नस्याः अनिरुत्यानात् ३ पजी मा विरो
धोऽस्याः मूलमाकर्णाप क्रमणोऽइति निर्देशादनिस्या। उपमालंकारः। प्रमाति। काहन्त मा ग्रमापि।
काडारेल गा थिनि लक्षणानां कचित्तरागस्वदूपि णो स्मस्यासंज्ञा २० आकारप्रश्लि ति। कोपि ना
कामपि पर्यङ्कियं संज्ञया हन्त चेष्ट्यासंज्ञास्या चेन ना नामस्या घस्वार्थ सूचने समर्थः। आकार
प्रश्लेषिपयाद्र्षः सन्नीति अवदत् अस्य संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वं तदवेहि। ओर्गुणाइत्यत्र ओरो
दिति वक्तव्ये ओर्गुण इति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वज्ञापपत्तिज्ञेन स्वायंभुव मिति सिद्धम् २१ स्थिरेति
। नायिकायाः सखीप्रत्युक्तिः। दयिता जनस्य रागः स्थिरः न इति दयितस्य प्रियस्य सन्ता चञ्चलता पञ्ज
न वल्लक्षणा संप्रत्ता स्यसामपि दर्शं गृहदोषकण्ठे। लट्ठे तमप्रत्ययेकवचनं। पञ्जनं मेघ। पञ्जयोरि
ति लक्ष्मीनिवासः। लोकत्तिद्वयं परिभाषा २२ ननु तथासति को दोष इति चेदायः स ख्याति
राकरणायाहापूर्वमिति। पूर्व अपवादः अपवादशाहं अभिनिविशते अभिनि विशश्चेत्या
त्मनेपदं पश्चादुत्सर्गशास्त्रं। वक्षे अपवादः निरोऽप्रथार्था क्षेपनिर्वादपरीवादापवादवनद इत्यम
रः। उत्सर्गलक्षणाः हे सखि इति मत्वा मम चेतः स्पराशाः नित्यं विशन्ति। ननु दधनीसादावंतं गता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्या. मा. टी. दंतादेशोऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाददादेशो न स्यादिति गोर्दृघ्र्यापत्तिरत आह पूर्वंत्वपवा
६ दाऽभिनिविशंतं पश्चादुत्सर्गः॥ लक्षणैकचक्षुष्को हि अपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषय-
त्वाविश्रये उत्सर्गशास्त्रं तल्लक्ष्यं संस्करोति। अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः। अभिविशत इत्यस्य
बुध्या कृत्वा भवतीत्यर्थः। अपवादोपघ्नत्वे इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिः इंतादेशाऽऽप्राप्तिविषये चा-
रितार्थ्याभावात्। आर्त्याछंदः २३ सखीनां शांनपतिगतोति। गणकार्यस्यावादिधातुगणका-
र्मत्वेऽनित्यमित्युक्त्वा किं न स्मृतं। पदेगणास्य समुदायस्य कार्यमस्य न स्थितादनार्जवे कौटिल्यं अ-
याकुटरूपं कुटति नादित्वादेव सिद्धे कृतं ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिंगं तेन विश्वसेद वि-
श्वसितमित्यादि सिद्धम् २४ वार्ति॥ वर्णाद् दृष्टमिवात्स्नेतो यादानादांगं बलवन्वानिति मत्वा मनकि-
चिदुवाच। किं तु समुदायाऽऽश्रयलिंगनमदात्। पक्षे वाङ्गाद्वर्णास्वे विधिकार्यदांगमंगाधिकारीयं कार्यं
बलवत्त्वान्नैवं च मिवाये स्याद्वौ द्वित्वे कृते तं गलात्सवर्णदीर्घत्वे न दाने द्धिरत आह वार्णादांगः
बलीयान्भवति। तेनांतरंगमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वाद्वृद्धिरिति न सिद्धिः। अभ्यासस्यासवर्ण इति इ- राम. ६
यङ्. विधायकसूत्रेऽस्य मसवर्णग्रहणमस्याः ज्ञापकं तद्धीयतुरित्यादावियङ्. आह स्पर्थः २५ यांत-
मिति॥ तस्याः सपत्न्याः तत्सविधे तत्समीपे। सदेशान्याःसविधसमर्यादसदेशावृद्धिस्यमरः। स्याधंको-
क्षितानां प्रातः पतिस्याद् इति ज्ञापकसिद्धं सर्वत्रैव भवति। सख्येमेवपठितमेवानुमानाद्दोषनस्मावीतिकेला

थीम् २६ काचिच्चा विकासवल्लासमृजंपतिंहाभाकांक्षिकामिशाकारिणीप्रसादाद्यायोगेति योगः सूत्रेण
स्य विभागाद्विभज्जना ल्येह स्मामित्येन लक्ष्यसिद्धिः पाणिनीयेपि दृष्टा । पक्षे योगा संगतिः । योगसूत्र
हेनोपायधानं संगतिस्तु लितु इत्यमह्रः । तस्याविभागः ततस्माद्योगविभागादिष्टसिद्धेर्हेतोर्यस्या योः पति
सपत्न्योक्तं योगविभागं स्त्राचार्हेस्त्रार्थेहि सूत्रेणनावनते मतः सो त्राक्त्रार्थाच्छंदः । क्वचिद्योगविभागादिष्ट
सिद्धिः २७ वर्णाश्रयेति । अस्यार्थः । वर्णाश्रये वर्णोगो रादि सञ्ज्ञा श्रयोपस्य एतादृशो रागो द्वयेस्यास्य
नीति उद्यातस्मिन्प्रत्ययलक्षणं शास्त्र लक्षणं प्रत्ययोधीनशाब्देस्मन्नः । वधं कांहेतुकाणि । अस्यपु
स्यात्रा । अभेदका न भेदकर्तारः अत्र अस्मिन्विषये न पापि किंवाचामयापि किंवाच्या नंतुगवेदितं
गोद्धि तस्मिसादौ प्रत्ययलक्षणेनावादेशाद्यापतिरत्र आश्वर्णाश्रयेनात्तिप्रत्ययलक्षणं वर्णाप्राधान्य
विषयमेतत् । नत्वं च प्रत्ययलोपइति सूत्रस्या भिवद्वित्यनुहस्त्येवसिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्य त
नविशेषणता ल्लाहृत्पयुज्ञ प्राधान्यं तनेव प्रहस्पर्धिसि स्तोतस्सिद्धं । उपजातिश्छन्दः २८ काचिद्वृत्तीनानिकां
तरात्तुहृष्टनायकांचनाविकासमीयमेतुवदतीति एकस्या इति । एकस्याः त्राहतेश्च इतिः हतः प्रयोगः नद्विती
यस्यापेक्षेकस्याः गवाग्रदारणाय ... चतिनः प्रयोगः द्वितीयादेर्ना । अतः तस्यां तेषु समासिर्जा नाहेधी । स्वंमतस्
सीमनुसहान तु गोष्ठमध्ये पुनश्च सीमीत्य सादित्तगोष्ठस्थानां च स्वामीत्य विस्मात्स्यात्स्यग्रादिति सूत्रेण । षष्ठी स हो
विधानादाह । एकस्या त्राहतेश्च इतिः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तु तीयस्याश्च न भविष्यति । यत्साहतिकस्ये भिन्न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काव्य लक्ष्मी विलास नक्षत्रमाला
२५०

न॰मा॰टी॰
७

त्वसंमेवनासहिषयोर्यस्यायइत्यस्यत्रविस्तरः ॥ आर्याछंदः २९ द्विजराजइति। द्विजराजश्चंद्रः कंठसमीपन
क्षत्रमालयानक्षत्रपंक्त्या यथा भातिशोभते तथा द्विजराजः द्विजश्रेष्ठः पंडितः कंठेनक्षत्रमालाख्यानक्ष गलेगलेउ
त्रमालाख्येन ग्रंथेन भातु। कंठो [illegible] नेसमीपे चेति विश्वप्रकाशः ३० त्रिलोकचंद्रेति। त्रिलोकचंद्रस्य
आत्मजः पुत्रः आत्मजस्तनयः सूनुरित्यमरः ॥ यः लक्ष्मीरामः लक्ष्मीरामाभिधः तस्य सूनोः श्रीशिवराम
नाम्नः ॥ कृतिरियं नक्षत्रमालाख्येयं नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैरित्यमरः ॥ सूरेः पंडितस्य धीमा
न्सूरिः कृती कृष्टिरित्यमरः ॥ अनल्पशोभां तनोतु दिक्षु प्रथिता प्रशस्ति [illegible] लोकाभ्मा
दावधिपः कृतः दिशियं दर्शिता नसाशिवरामेशात्समुदे १ लक्ष्मीकीर्तीरमाम [illegible] शिवरामप्रसादजः ॥
कृतं तां वसतिं शाकतुल्यभूपालपालितः ग्रंथात्मभाविरचितामरिशीलयंतु शीलान्विताः शुमनसोऽभ
नसोमुदे ते ॥ यद्वन्हिपोधितमनस्फुरचारुमेतंजोवूनदं मौल्यविशेषलभ्यमङ्गानामानियं चनुतयोऽपि
चसंख्याष्टीकाख्यसप्तदश चैकउत्तरादिकोशाः ॥ भूपालभूषणमर्थोऽरसरत्नहारो हो विद्याविलास
ईनपूर्वशारफलाधाः ॥ ४ ॥ काव्यालक्ष्मीविलासाख्यालक्ष्मीश्रीसेव निर्मिता ॥ या वन्नक्षत्रमाला
तितावतिष्ठतुभूतले ५ इति श्री त्रिलोकचंद्रात्मजलक्ष्मीरामसूनुशिवरामकृतिलक्ष्मीविलास
ख्यानक्षत्रमालाख्याख्योसमाप्ता ॥ राम॰
७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri